

Mekaniska musikinstrument i Norge

Mats Krouthén: *Människorna, musiken och de mekaniska musikinstrumenten i Norge cirka 1480–1890*. Diss. Göteborgs universitet, 2024. 324 s. ISBN 978-91-8069-581-7, ISBN 978-91-8069-582-4.

Denna avhandling är en omfattande genomgång av de mekaniska musikinstrumenten i Norge och täcker en period på ca fyrahundra år. Startpunkten år ca 1480 markerar den tidpunkt då de första mekaniska klockspelen förekom i klocktorn i Flandern. Slutåret ca 1890 var när det programmerade mekaniska musikinstrumentet skivspeldosan hade sin storhetstid och innebär samtidigt en avgränsning gentemot fonografer och grammfoner som återger lagrade ljudvågor.

Mekaniska musikinstrument definieras av att tonsekvensen automatiskt styrs av en ljudinformationsbärare och återger musik mekaniskt utan mänsklig inblandning. Utöver ljudinformationsbäraren, som Krouthén kallar *medium*, finns en klingande del och en drivenhet, som tillsammans kallas *plattform*.

Avhandlingens övergripande syften är att bidra till förståelsen av de mekaniska musikinstrumentens uppkomst, utbredning och funktioner i Norge och att visa hur användningen och betydelsen av dessa instrument förändrats under tid. Som framgår av titeln vill Krouthén inte att texten domineras av tekniska beskrivningar; i stället lyfter han fram människorna och musiken. Detta avspeglas i källmaterialet som utöver artefakter innehåller ett omfattande material av historiska norska dagstidningar, lexikon, skönlitteratur och diverse arkivmaterial.

Teoretiskt utgår studien från musikhistorisk-etnologiska traditioner med utblickar till många andra vetenskaper. En särskild plats intar organologins antikvarisk-tekniska metoder i kombination med museologi. Detta bottnar dels i Krouthéns egen erfarenhet som organolog och intendent vid Ringve musikmuseum i Trondheim, dels i forskningsläget där det saknas en samlad översikt över de mekaniska musikinstrumentens historia i Norge, såväl som en gemensam norsk museiterminologi för mekaniska musikinstrument.

Det är en sammanläggningsavhandling som utgår från fyra kronologiskt ordnade delarbeten som kan läsas i en följd. I kappan ställs resultaten från delarbetena samman och sätts in i ett större sammanhang som leder fram till slutsatserna. I ett separat appendix finns en ordlista över beteckningar för mekaniska musikinstrument.

Delarbete 1 handlar om *spelur och deras totala ljudbild*. Spelur är golvur försedda med en klingande del normalt bestående av pipor, klockor eller strängar, som aktiveras genom en mekanism styrd av en stiftvals, dvs. en cylindrisk vals med piggar. Genom stiftvalsen ställs speluret i relation till en lång teknisk utveckling med rötter i antika mekaniska dockor, s.k. automata, via de första mekaniska klockspelen som uppstod i Flandern i senare delen av 1400-talet. Här behandlas också den likaså långsträckta övergången från naturtid byggd på årscykeln till en matematisk tid, som i sin tur är kopplad till en process av ökande social breddning. Med uppfinningen av pendelverket

Recensioner

på 1650-talet blev tidmätningen mera exakt. De första speluren importerades från slutet av 1600-talet till det danska hovet och i Norge till överklassen och vidare till köpmän, borgare och storbönder. Så spreds även föreställningen om matematisk tid från kyrkan till folket.

Genom att tala om ljudbilder av soniska miljöer undviker Krouthén frågan om vad som kan räknas som musik och icke-musik. Detta öppnar för möjligheten att beskriva spelurens totala ljudbild, som utöver melodier består av klockslag, tickande och biljud som mekanikens knarrande. Den delen av ljudbilden är gemensam för alla golvur och genom en diskussion med stöd i skönlitteratur skapas en bild av hur människor kunde uppleva dessa ljud i sig som musik. När sådana möjliga upplevelser leds tillbaka till tidiga kyrkklockor infinner sig dock frågan om musik eller icke-musik. Det är troligen bäst att som Krouthén inte försöka definiera en gräns utan acceptera att man befinner sig i ett gränsland där det vi betecknar som ljud och musik går in i varandra.

Spelurens repertoar är temat för delarbete 2. Här är fokus den norska spelursbyggaren Ingebrigt Graboes (1726–1798) verksamhet. Spelur tillverkade i Norge domineras av psalmmelodier, men Graboe använde ibland även världsliga melodier. Melodierna – två av Graboes ur har nio melodier – var ofta ordnade efter dygnets tider så att musiken liksom urverket åstadkom ett dygnsbaserat ljudmönster.

Delarbete 3 handlar om *cylinderpositiv*, som är ett blåsinstrument med pipor, bälg, luftverk och mekanik vars lagringsmedium är en stiftvals av trä som drivs med handvev. Tekniken fanns både i stationära kyrkpositiv och i salongspositiv som var inbyggda i skåp som passade in i välbärgade hems möbleman. Av spellistor till positiverna framgår att repertoaren främst hade brittisk bakgrund och dominerades av dansmelodier. Med referens till Bourdieu beskrivs salongspositiven som statusföremål med funktionen att avgränsa ägarna från lägre samhällsskikt.

De allmänt kända s.k. vevpositiven hör till typen portabla cylinderpositiv, som kom till Norge med internationella artister från södra Europa vid mitten av 1700-talet. Genom annonser i dagstidningar kan Krouthén visa att dessa till en början kunde anlitas att uppträda i hem i högre ståndsmiljö och positiverna var då ofta försedda med mekaniska dockor. Från 1830-talet fanns de i den offentliga miljön med italienska, tyska och gradvis även norska positivspelare. Den internationella spridningen kopplas till arbetsvandringar som ökade efter napoleonkrigen, inte minst från Italien där arbetsoförmögna soldater kunde få positiv som ett slags pension.

Delarbetet sträcker sig till år 1850. I ett avsnitt som ägnas åt trading av produktion och programmering behandlas urmakares, orgelbyggares och kringresande positivspelares kompetens. Sammanfattningsvis konstateras att det under perioden växte fram en ny ekonomi kring utövare av mekaniska musikinstrument, som till skillnad från tidigare inte var en familjemedlem och att distributionen av positiverna flyttar över från hantverkare till handelsmän i deras roll som importörer.

I delarbete 4 behandlas *skivspelidosan* som ett nytt musikmedium omkring år 1890. I detta fall är en hålstansad skiva av papp eller metall det vanligaste lagringsmediet. I dessa tudelade mekaniska musikinstrument är mediet skilt från plattformen (ljudande och

drivande enheter) och kan tillverkas, distribueras och konsumeras separat. Krouthén kopplar detta till notförlagsindustrin och ser det som ett led i musikens kommodifiering.

Tekniken i skivspeldosorna kopplas historiskt till utvecklingen av stiftvalsar av metall och till tonkam av metall som ljudalstrare (som i moderna speldosor). Den drevs av en fjädermekanism. Skivspeldosan är därmed nära kopplad till industrialism och massproduktion. I en övertygande diskussion ser Krouthén skivspeldosan som ett exempel på medialiserad musikteknologi några år innan fonografrullarna och grammofonskivorna. En genomgång av import och spridning visar att musikhandeln spelar en framträdande roll.

Repertoaren leds tillbaka till det samtida pianomusicerandet i borgerlig musikkultur och är typisk för tidens populärmusik. Skivspeldosefabrikerna anställde musiker som med utgångspunkt i pianonoter arrangerade musiken för masterskivorna. Programmeringstekniken beskrivs och i ett längre avsnitt jämförs arrangemang för skivspeldosa med samtida notutgåvor. För detta används en digitaliseringsteknik som möjliggör överföring av spelinstruktioner från speldosa till MIDI-fil så att originalskivorna kan läsas och notexemplen kompletteras med länkar till ljudfiler.

Delarbetena sammanfattas i kappan. Automatiseringen av det norska offentliga ljudlandskapet bildar ett eget kapitel. I avsnittet om mekaniska musikinstrument i Norge behandlas organetten, en bärbar plattform med vev, bälgar och genomslående metalltungor och med kartongskivor, metallskivor eller kartongslingor som lagringsmedel. I ett kapitel om framväxten av termen ”mekaniske musikinstrumenter” undersöks historiska termer och begrepp som relateras till en ordlista i ett omfattande appendix.

I avslutningen lyfter Krouthén fram att framväxten och användningen av mekaniska instrument skedde parallellt med ökad mekanisering och industrialisering och var en viktig del i den sociokulturella samhällsprocessen. Han konstaterar att automatiseringsprocessen i Norge internationellt sett kännetecknades av en eftersläpning, som dock mot slutet av perioden till följd av snabbare kommunikationer och utvecklade distributionssystem övergick i en samtidighet. Utifrån ett funktionsperspektiv ser Krouthén de mekaniska musikinstrumenten som en del av en rationaliseringsprocess och allmän demokratisering av musikalivet med ökande individualisering av lyssnandet och betraktar dem som ett led i en framväxande musikaliseringsprocess. Med stöd i en annons för organetten leder han starten för medialisering i Norge tillbaka till åtminstone 1882. Avslutningsvis förs en diskussion om likheter och skillnader mellan organett/skivspeldosa och fonograf/grammofon där Krouthén lyfter fram de stora likheter som framträder i ett sociohistoriskt bruksperspektiv.

Man skulle kanske önskat sig att Krouthén hade gjort det lite lättare för läsaren att orientera sig i texten, genom att exempel lyfta fram teknologisk utveckling, övergång till matematisk tid och individualisering/medialisering som några tydliga röda trådar i helheten. Å andra sidan berörs många väsentliga samhällsprocesser i texten och Krouthén visar hur de olika mekaniska musikinstrumenten relaterar till dessa processer. Man skulle till och med kunna säga att dessa samhällsprocesser blir synliggjorda på ett specifikt sätt med de mekaniska musikinstrumenten som infallsvinkel.

Recensioner

En styrka med avhandlingen är den stora informationsmängden och inte minst en mängd ny information om tillverkning, spridning, ägande och användning, som till stora delar är resultatet av sökande i samtida dagstidningar. I och med denna avhandling finns det nu både en grundlig norsk terminologisk sammanställning och en dokumentation av de mekaniska musikinstrumentens uppkomst, utbredning och funktioner i Norge fram till ca 1890 med en analys av hur deras användning och betydelse har förändrats över tid.

Håkan Lundström